

تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۲/۱

تاریخ پذیرش نهایی: ۹۴/۶/۲۴

تجزیه و تحلیل طرح و نقش در قالی‌های روستایی معاصر شهرستان اهر*

سمیه عبدی

کارشناس ارشد فرش، دانشگاه هنر اسلامی تبریز

سید جلال‌الدین بصام

استادیار مؤسسه آموزش عالی علمی - کاربردی جهاد کشاورزی (نویسنده مسئول)

E-mail: bassamsje@hotmail.com

عبدالله میرزایی

عضو هیئت علمی و دانشجوی دوره دکتری هنر اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز

رحیم چرخ

عضو هیئت علمی دانشگاه هنر اسلامی تبریز

چکیده

اهر از جمله مناطق روستایی بافت قالی آذربایجان شرقی است که در این پژوهش سعی در مستندسازی طرح و نقش هنر قالیبافی روستایی این شهرستان شده است. جمع‌آوری اطلاعات، به صورت میدانی و با ابزار مشاهده و مصاحبه صورت پذیرفته است. در این راستا، طرح‌های روستایی مربوط به شش روستای خونیق، چشمه‌وزان، قورچی‌کندی، مزرعه حاج‌عابدین، کقالق و کله‌ور شناسایی شده و به مطالعه و تجزیه و تحلیل ساختاری شش طرح اصیل و معروف اقدام شده است. ساختاری که در قالیهای روستایی شهرستان اهر به چشم می‌خورد، لچک ترنج شکسته بوده و قالیهای

بافته شده هرچند به دلیل نزدیک بودن جغرافیایی به یکدیگر، از یک طرح و الگو پیروی میکنند و در کلیت دارای شباهتهایی هستند، نه تنها از لحاظ طرح به کاررفته، بلکه بر اساس برخی نقش‌مایه‌های موجود در این طرح‌ها نیز باهم متفاوت‌اند. در پایان، اجزای طرح شامل ترنج، سرترنج، لچک و حاشیه طرح قالی این روستاها با یکدیگر مقایسه شده‌اند.

واژه‌های کلیدی: طرح لچک ترنج، طرح تصویری، نماد، نشانه، نشانه‌شناسی، همدان.

* این مقاله مستخرج از پایان‌نامه نویسنده اول، با عنوان بررسی اصول و مبانی طرح، نقش و رنگ در فرش شهرستان اهر و ارائه یک اثر طراحی مبتنی بر مطالعات، به راهنمایی و مشاوره نویسندگان همکار در دانشگاه هنر اسلامی تبریز برای اخذ کارشناسی ارشد فرش است.

دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۷
بهار و تابستان ۱۳۹۴

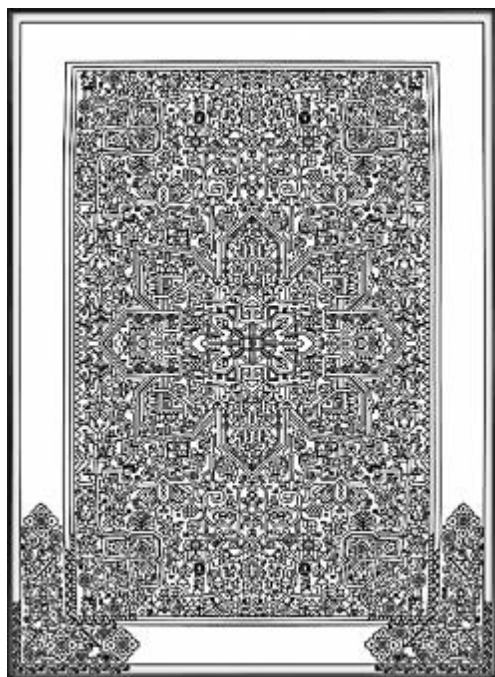
۱. ساختار ترکیب در طرح و نقش قالی‌های روستایی معاصر اهر چگونه است؟
۲. رایج‌ترین ساختار طراحی در قالی‌های روستایی اهر کدام است؟
۳. وجوه تشابه و افتراق قالی‌های روستایی اهر کدام‌اند؟

جمع‌آوری اطلاعات، تهیه طرح‌ها و نقوش به همراه اصطلاحات محلی، به صورت میدانی و با حضور در منطقه با ابزار مشاهده و مصاحبه صورت گرفته است. راهبرد این پژوهش از نوع تحقیق کیفی بوده و تجزیه و تحلیل اطلاعات به صورت توصیفی - تحلیلی است.

۱. طرح و نقش اوش دستک خونیک

در تصویر ۲، یک نمونه قالی خونیک با طرح

اوش دستک در اندازه ۳۵۴×۲۶۰ سانتی متر (۶ آرشین^۳) نشان داده شده است که تقریباً مربوط به سال ۱۳۴۲ش با رج‌شمار ۲۱ می‌باشد و تصویر ۳ آنالیز خطی کامل این طرح را نشان می‌دهد. طرح اوش دستک به علت ویژگی خاص لچک طرح است که به این نام معرفی شده است. به احتمال قوی، قاب موجود در لچک این طرح، در نمونه‌های خیلی قدیمی‌تر به حالت سه‌قسمتی بوده و رفته‌رفته با اتصال گوشه‌های قاب به بخش زمینه، به حالت چهارقسمتی تحول یافته است؛ بنابراین، از ویژگی‌های منحصربه‌فرد این طرح می‌توان به نوع لچک و حالت طراحی آن و همچنین قرارگیری دو سرترنج در امتداد هم اشاره نمود. در جدول ۱، ویژگی‌های این طرح معرفی شده است.

تصویر ۳. آنالیز خطی کامل طرح اوش دستک، (منبع: نگارندگان)

تصویر ۲. نمونه قالی اوش دستک خونیک، (منبع: نگارندگان)

جدول ۱، معرفی ویژگی‌های ساختاری طرح اوش دستک

عناصر	ویژگی‌ها
ترنج	- به شکل هشت پر مسلط بر زمینه با یک مستطیل افقی در میان آن - طراحی به صورت ۱/۴، ۹۰ درجه - سه متن مجزا از هم با رعایت ساختار هشت پر - عناصر تشکیل دهنده: نقوش گیاهی متصل و منفصل
سرترنج	- سرترنج ۱: نوعی قاب اسلیمی با طراحی شکسته - وجود کنگره در اطراف خطوط محیطی آن - سرترنج ۲: نوعی گل شاه عباسی ایجاد شده از برگ‌های کنگره‌ای - عناصر تشکیل دهنده: نقوش گیاهی متصل و منفصل
لچک	- در اندازه کوچک - انتهای آن در تقریباً ۱/۲ نصف طول متن و اتصال در قسمت عرض قالی - محور جداکننده زمینه از لچک به صورت خط شکسته پله‌مانند - طراحی به صورت کامل، ۹۰ درجه - اتصال قاب درون لچک به محور جداکننده - عناصر تشکیل دهنده: نقوش گیاهی متصل و منفصل
زمینه	- طراحی متن به صورت ۱/۴ - دارای سه شاخه اصلی - عناصر تشکیل دهنده: نقوش گیاهی متصل و منفصل
حاشیه	- به لحاظ ساختار و قالب‌بندی، دارای یک حاشیه بزرگ، دو حاشیه کوچک و یک زنجیره است. - به لحاظ تناسب، حاشیه کمی کوچک‌تر از ۱/۳ نصف عرض قالی است. - نوع طرح‌ها، واگیره‌ای و بدون گوشه‌سازی است. - دارای خط قرینه در ۱/۲ عرض قالی در حاشیه بزرگ و حاشیه کوچک داخلی است.

(منبع، نگارندگان)

نقوشی که در این طرح به کار برده شده، دارای تنوع بسیاری است. در جدول ۲، نقش مایه‌های اصلی و شاخص به همراه آنالیز خطی آن‌ها معرفی شده‌اند.

جدول ۲، معرفی ویژگی‌های ساختاری طرح اوش دستک

نقش مایه	آنالیز خطی	نام محلی	معادل فارسی
		بالیق	ماهی
		داغ داغان گولی ^۴	گل درخت بینه
		دورت گول ^۵	گل چهارپر
		بویوک گول ^۶	گل بزرگ
		قلیان گولی	گل قلیانی
		ایکی اوزلی بالیق ^۷	ماهی دورویه (دوچهره)
		بورونی آیری گول ^۸	گل کچ دماغ
		بیر طرف لی گول	گل یک طرفه
		گوبک گولی ^۹	گل نافی (مرکزی)

(منبع، نگارندگان)

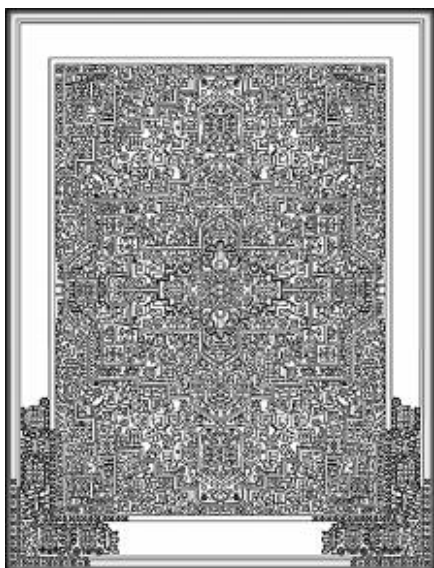
۲. طرح و نقش چشمه‌وزان

نشان می‌دهد. از ویژگی‌های منحصر به فرد قالی‌های چشمه‌وزان، حالت پله‌مانند بودن لچک و ترنج و همچنین گل‌ها و برگ‌های جهت‌دار به سمت لچک قالی است. جدول ۳ ویژگی‌های ساختاری طرح چشمه‌وزان را توضیح می‌دهد.

تصویر ۴ نمونه قالی چشمه‌وزان است که می‌تواند شاخصی برای طرح و نقش قالی این روستا باشد. این قالی در سال ۱۳۹۱، با اندازه ۴۰۰×۳۲۳ سانتی‌متر در روستای چشمه‌وزان بافته شده و دارای رج‌شمار ۱۸ است. تصویر ۵ آنالیز خطی کامل این طرح را

تصویر ۴، نمونه قالی چشمه‌وزان، (منبع: نگارندگان)

تصویر ۵، آنالیز خطی کامل طرح چشمه‌وزان، (منبع: نگارندگان)

جدول ۳، معرفی ویژگی‌های ساختاری طرح چشمه‌وزان

عناصر	ویژگی‌ها
ترنج	- به شکل مستطیل افقی بزرگ مسلط بر زمینه است. - طراحی به صورت $۱/۴$، ۹۰ درجه - دارای سه متن مجزا از هم با رعایت ساختار پله‌ای در تمامی متن‌هاست. - عناصر تشکیل‌دهنده: نقوش گیاهی متصل و منفصل با زاویه ۴۵° به طرف لچک
سرترنج	- نوعی قاب اسلیمی با طراحی شکسته - وجود کنگره‌هایی به عنوان تزیین در اطراف خطوط محیطی آن - عناصر تشکیل‌دهنده: نقوش گیاهی منفصل
لچک	- دارای لچک‌هایی در اندازه متوسط نسبت به متن است. - انتهای آن در $۱/۲$ نصف طول متن و اتصال در قسمت عرض قالی - محور جداکننده زمینه از لچک به صورت خط شکسته پله‌مانند که دارای هفت پله است. - طراحی به صورت کامل، ۹۰ درجه - اتصال قاب درون لچک به محور جداکننده - عناصر تشکیل‌دهنده: نقوش گیاهی متصل و منفصل با زاویه ۴۵° درجه
زمینه	- طراحی متن به صورت $۱/۴$ - تراکم شاخه‌ها - عناصر تشکیل‌دهنده: نقوش گیاهی متصل و منفصل با زاویه ۴۵° درجه

ادامه جدول ۳، معرفی ویژگی‌های ساختاری طرح چشمه‌وزان

عناصر	ویژگی‌ها
حاشیه	- به‌لحاظ ساختار و قالب‌بندی، دارای یک حاشیه بزرگ، دو حاشیه کوچک با طراحی متفاوت و یک زنجیره است. - به‌لحاظ تناسب، حاشیه تقریباً کوچک‌تر از $\frac{1}{3}$ نصف عرض قالی است. - نوع طرح‌ها، واگیرهای و بدون گوشه‌سازی است. - دارای خط قرینه در $\frac{1}{2}$ عرض قالی در حاشیه بزرگ و حاشیه کوچک داخلی است.

(منبع، نگارندگان)

جدول ۴، معرفی نقش‌مایه‌های طرح چشمه‌وزان

نقش مایه	آنالیز خطی	نام محلی	معادل فارسی
		قویون گوز ^۱	گوسفند چشم
		نلبکی گولی	گل نعلبکی
		ال گولی	گل دستی
		اهر گولی	گل اهری
		ماه‌میز	مهمیز
		سونا گولی	گل سونا
		گدیرگلی گول ^۲	گل پیش‌رونده
		فولتوق	چاک (زیر بغل)
		قولباقی ^۳	دست‌بندی
		آشیق	غوزک پا (مهره بازی)
		توپ باشی	سر توپ

کلیم

دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۷
بهار و تابستان ۱۳۹۴

۸۳

ادامه جدول ۴، معرفی نقش‌مایه‌های طرح چشمه‌وزان

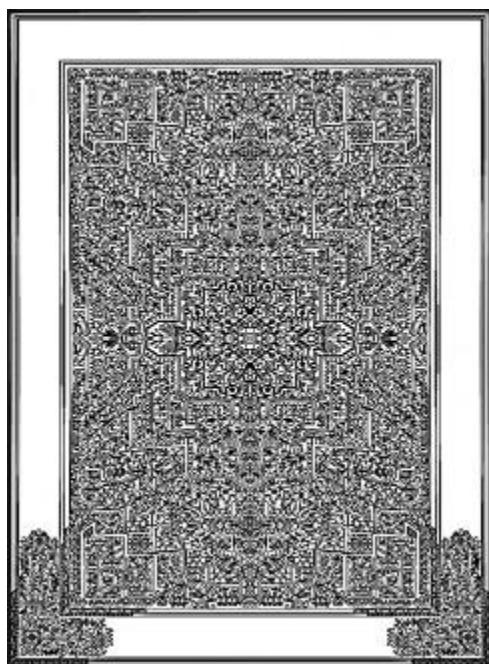
نقش‌مایه	آنالیز خطی	نام محلی	معادل فارسی
		آلما گولی	گل سیب
		چوچوک یاتان ^{۱۳}	لانه توله‌سگ

(منبع، نگارندگان)

۳. طرح و نقش قورچی‌کندی

تصویر ۶ به‌عنوان نمونه شاخص برای طرح قورچی است. این قالی تقریباً در سال ۱۳۷۰ با اندازه ۲۹۶×۳۹۵ سانتی‌متر در روستای قورچی‌کندی بافته شده است و دارای رج‌شمار ۲۰ می‌باشد. تصویر ۷ آنالیز خطی کامل

این طرح را نمایش می‌دهد. از ویژگی‌های متداول و خاص قالی‌های روستای قورچی-کندی، می‌توان به ساختار لچک‌ترنج شبیه طرح چشمه‌وزان و مهم‌تر از همه به طرح حاشیه آن اشاره نمود. جدول ۵ ویژگی‌های ساختاری طرح قورچی را توضیح می‌دهد.

تصویر ۷، آنالیز خطی کامل طرح قورچی، (منبع: نگارندگان)

تصویر ۶، نمونه قالی قورچی، (منبع: نگارندگان)

گلجام

دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۷
بهار و تابستان ۱۳۹۴

عناصر	ویژگی‌ها
ترنج	- وجود ترنج بزرگی در قالب لوزی با یک مربع در میان آن. - طراحی به صورت $۱/۴$، ۹۰ درجه - داشتن سه متن مجزا از هم با ساختارهای متفاوت - حالت لوزی‌مانند برای متن اول، طرح «آزمان»^{۱۳} برای متن دوم و خطوط شکسته پله‌مانند با دو پله بزرگ برای متن سوم به چشم می‌خورد. - عناصر تشکیل‌دهنده: نقوش گیاهی متصل
سرترنج	- نوعی قاب اسلیمی با طراحی شکسته و وجود کنگره‌هایی به‌عنوان تزئین در اطراف خطوط محیطی آن - گل‌هایی درشت و متصل به قاب مرکزی و همچنین وجود نقوش گیاهی منفصل
لچک	- قرارگیری لچک‌هایی در اندازه متوسط نسبت به متن - انتهای آن تقریباً در $۱/۳$ نصف طول متن و اتصال در قسمت عرض قالی - محور جداکننده زمینه از لچک به صورت خط شکسته پله‌مانند که دارای پنج پله است. - طراحی به صورت کامل، ۹۰ درجه - اتصال قاب درون لچک به محور جداکننده - عناصر تشکیل‌دهنده: نقوش گیاهی متصل و منفصل
زمینه	- طراحی متن به صورت $۱/۴$ - نقوش گیاهی متصل و منفصل بر روی شاخه‌ها خارج‌شده از ترنج با زاویه ۴۵° است.
حاشیه	- به لحاظ ساختار و قالب‌بندی، دارای یک حاشیه بزرگ، دو حاشیه کوچک و دو زنجیره است. - به لحاظ تناسب، حاشیه کوچک‌تر از $۱/۳$ نصف عرض قالی - نوع طرح‌ها، واگیره‌ای و بدون گوشه‌سازی - دارای خط قرینه در $۱/۲$ عرض قالی در حاشیه بزرگ است.

(منبع، نگارندگان)

نقوشی که در این طرح به کار برده شده، دارای تنوع بسیاری است. در جدول ۶، نقوش اصلی و شاخص طرح به همراه آنالیز خطی آن‌ها معرفی شده‌اند.

جدول ۶: معرفی نقش‌مایه‌های طرح قورچی

نقش	آنالیز خطی	نام محلی	معادل فارسی
		آرپا گولی	گل جُو
		مریم گولی	گل مریم
		نویوخ آیاقی ^{۱۵}	پای مرغ
		قیوریم ^{۱۶}	فردار
		بادام	بادام
		قانات گولی ^{۱۷}	گل بال‌مانند
		یومورتا گولی ^{۱۸}	گل تخم‌مرغی
		کَپَه نَک ^{۱۹}	پروانه
		عین اله گولی	گل عین اله
		ایکی طرفلی بالیق ^{۲۰}	ماهی دوطرفه
		قوش آیاقی	پای پرنده
		دیک گول	گل ایستاده
		طورعه گولی	گل طره‌ای

(منبع، نگارندگان)

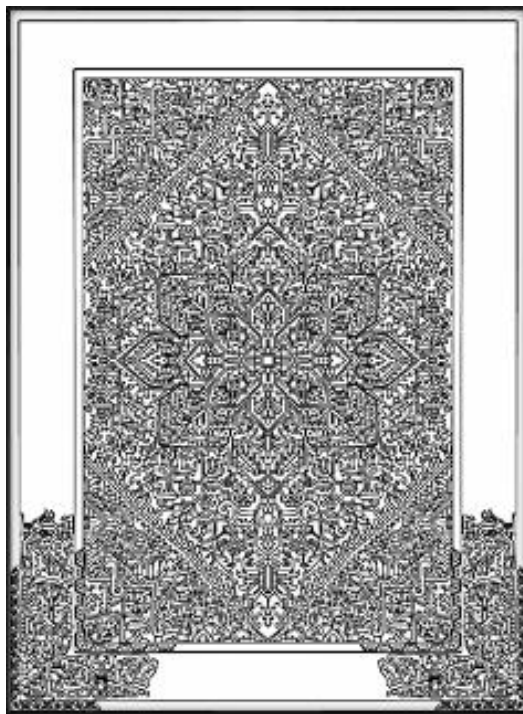
۴. طرح و نقش بالیقلی مزرعه حاج عابدین

نمونه نشان داده شده در تصویر ۸، مورد تجزیه و تحلیل واقع شده است. این قالی تقریباً در سال ۱۳۶۲ با اندازه ۳۵۴×۲۶۰ سانتی متر (۶ آرشین) در روستای مزرعه حاج عابدین بافته شده است و دارای رج شمار ۲۰ می باشد. تصویر ۷ آنالیز خطی کامل طرح این فرش را نمایش می دهد. علت نام گذاری این طرح و شهرت یافتن آن به بالیقلی، وجود انواع برگ ها است که

در زبان محلی، بالیق تلفظ می شود. ویژگی های خاصی که این طرح را از سایر طرح ها متمایز می سازد، عبارت اند از: وجود دو سترنج در آن و حاشیه «اژدر جهان» که مختص روستای مزرعه حاج عابدین می باشد و همچنین وجود انواع برگ ها که به عنوان تکمیل کننده طرح است. جدول ۷ ویژگی های ساختاری طرح این قالی را توضیح می دهد.

تصویر ۸. نمونه قالی بالیقلی مزرعه حاج عابدین، (منبع: نگارندگان)

تصویر ۹. آنالیز خطی کامل طرح بالیقلی، (منبع: نگارندگان)

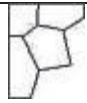
عناصر	ویژگی‌ها
ترنج	- دارای هشت پر در قالب لوزی با اندازه متوسط در مرکز قالی است. - طراحی به صورت ۱/۴، ۹۰ درجه است. - داشتن دو متن مجزا از هم با رعایت ساختار هشت پر در تمامی متن‌ها - وجود کنگره‌هایی برای تزئین خطوط محیطی متن‌ها - عناصر تشکیل دهنده: نقوش گیاهی متصل و منفصل
سرترنج	- سرترنج ۱: نوعی قاب اسلیمی با طراحی شکسته - وجود کنگره‌هایی به عنوان تزئین در اطراف خطوط محیطی آن - عناصر تشکیل دهنده: نقوش گیاهی متصل - سرترنج ۲: نوعی گل شاه‌عباسی با برگ‌های کنگره‌ای
لچک	- قرارگیری لچک‌هایی در اندازه متوسط نسبت به متن - انتهای آن در ۲/۳ نصف طول متن و اتصال در قسمت عرض قالی - محور جداکننده زمینه از لچک به صورت خط اریبی با تزئینات «قیناخ»^{۱۱} مانند - طراحی به صورت کامل، ۹۰ درجه - اتصال قاب درون لچک به حاشیه - عناصر تشکیل دهنده: نقوش گیاهی متصل و منفصل
زمینه	- طراحی متن به صورت ۱/۴ - نقوش گیاهی متصل بر روی چهار شاخه اصلی
حاشیه	- به لحاظ ساختار و قالب‌بندی، دارای یک حاشیه بزرگ و دو حاشیه کوچک با طراحی متفاوت است. - به لحاظ تناسب، تقریباً حاشیه کوچک‌تر از ۱/۳ نصف عرض قالی - دارای خط قرینه در ۱/۲ عرض قالی در حاشیه بزرگ و حاشیه کوچک داخلی است.

(منبع، نگارندگان)

نقوشی که در این طرح به کار برده شده، دارای تنوع بسیاری است. در جدول ۸، نقوش اصلی و شاخص طرح به همراه آنالیز خطی آن‌ها معرفی شده‌اند.

جدول ۸. معرفی نقش‌مایه‌های طرح بالقلی

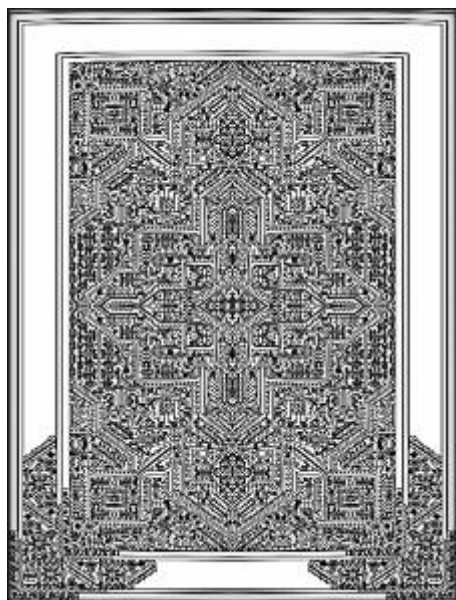
نقش	آنالیز خطی	نام محلی	معادل فارسی
		گول دان	گلدان
		بالاجا اژداها	اژدهای کوچک
		بویوک اژداها	اژدهای بزرگ
		چتیرلی شاماما ^{۲۲}	دستنبو (گرمک) با چتر
		آینا	آینه
		قلیان باشی	سر قلیان
		دایچا ^{۲۳}	کره‌اسب
		شاخا بویری ^{۲۴}	کناره شاخه
		دستک	دسته گل
		نیمچه	بشقاب
		نیمچنین گوبکی ^{۲۵}	گل وسط بشقاب

(منبع، نگارندگان)

۵. طرح و نقش صمدی کقالق

نمونه نمایش داده شده در تصویر ۱۰، در سال ۱۳۵۰، با اندازه ۲۹۷×۳۹۰ سانتی متر (۹ آرشین) توسط بافنده روستای کقالق بافته شده است و با رج شمار ۲۰ می باشد. تصویر ۱۱ آنالیز خطی کامل طرح صمدی کقالق را نشان می دهد. برخی از تاجران، طرح را با نام شخصی خود، مانند طرح صمدی ارائه می دهند و وارد

بازار می کنند. ویژگی منحصر به فرد این طرح و نقش، ترکیب بندی خاص آن در لچک، ترنج، متن و حاشیه بوده و همچنین استفاده از نقش مایه منفصل جانوری که به عنوان عنصر متمایز کننده محسوب می شود. جدول ۹ ویژگی های ساختاری این طرح را توضیح می دهد.

تصویر ۱۱، آنالیز خطی کامل طرح صمدی، (منبع: نگارندگان)

تصویر ۱۰، نمونه قالی صمدی کقالق، (منبع: نگارندگان)

جدول ۹، معرفی ویژگی های ساختاری طرح صمدی

عناصر	ویژگی ها
ترنج	- در قالب لوزی بزرگ در مرکز قالی قرار دارد. - طراحی به صورت ۱/۴، ۹۰ درجه است. - داشتن سه متن مجزا از هم که طرح قیناخ و آزمان در متن ها دیده می شود. - وجود کنگره هایی برای تزئین خطوط محیطی متن ها - عناصر تشکیل دهنده: نقوش گیاهی متصل و منفصل و نقوش جانوری
سرترنج	- نوعی قاب اسلیمی با طراحی شکسته و وجود کنگره هایی به عنوان تزئین در اطراف خطوط محیطی آن - عناصر تشکیل دهنده: نقوش گیاهی متصل و منفصل و نقوش جانوری

عناصر	ویژگی‌ها
لچک	- وجود لچک‌های بزرگ مثلثی شکل در گوشه‌ها - انتهای آن در $\frac{2}{3}$ نصف طول متن و اتصال در قسمت طول و عرض قالی - محور جداکننده زمینه از لچک به صورت خط شکسته پله‌مانند - طراحی به صورت کامل، ۹۰ درجه - دارای دو متن به همراه تزیینات کنگره‌ای - اتصال قاب درون لچک به محور جداکننده لچک از زمینه - عناصر تشکیل دهنده: نقوش گیاهی متصل و منفصل و نقوش جانوری
زمینه	- طراحی متن به صورت $\frac{1}{4}$ - دارای یک شاخه اصلی - عناصر تشکیل دهنده: نقوش گیاهی متصل و منفصل و نقوش جانوری
حاشیه	- به لحاظ ساختار و قالب‌بندی، دارای یک حاشیه بزرگ، دو حاشیه کوچک و دو زنجیره است. - به لحاظ تناسب، حاشیه کوچک‌تر از $\frac{1}{3}$ نصف عرض قالی - نوع طرح‌ها، واگیره‌ای و بدون گوشه‌سازی - دارای خط قرینه در $\frac{1}{2}$ عرض قالی در حاشیه بزرگ و زنجیره‌هاست.

(منبع، نگارندگان)

نقوشی که در این طرح به کار برده شده، دارای تنوع بسیاری است. در جدول ۱۰، نقوش اصلی و شاخص طرح به همراه آنالیز خطی آن‌ها معرفی شده‌اند.

جدول ۱۰، معرفی نقش‌مایه‌های طرح صمدی

نقش	آنالیز خطی	نام محلی	معادل فارسی
		بالیقجا ^{۳۶}	ماهی کوچک
		آل گولی	گل جن
		طوره گولی	گل طره

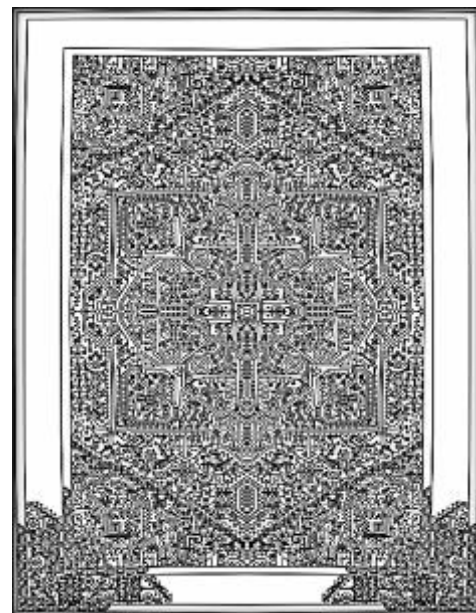
نقش	آنالیز خطی	نام محلی	معادل فارسی
		نَلبکی گولی	گل نعلبکی
		گِجی ^{۲۷}	بز
		چاخماق	آتش‌زنه
		چیت گولی	گل وصله و پینه
		جشنیز گولی	گل گشنیز
		داش گولی	گل سنگی
		لَلک	پر
		توخماق	چکش
		اوش گولی	گل سه‌پر
		سونبول	سنبل
		قوش	پرنده
		بشِش ^{۲۸}	پنج پنج

(منبع، نگارندگان)

۶. طرح و نقش تاجری کلهور

تصویر ۱۲ به عنوان نمونه انتخابی برای تجزیه و تحلیل می باشد که اندازه آن ۲۹۰×۲۰۰ سانتی متر است. تقریباً مربوط به سال ۱۳۷۷ با رج شمار ۲۰ است. تصویر ۱۳ آنالیز خطی کامل طرح تاجری کلهور را نشان می دهد. برخی از طرح ها، از جمله طرح تاجری، توسط تاجر فرش در روستا جهت تولید ارائه شده و به همین دلیل

تصویر ۱۳، آنالیز خطی کامل طرح تاجری، (منبع: نگارندگان)

تصویر ۱۲، نمونه قالی تاجری کلهور، (منبع: نگارندگان)

جدول ۱۱، معرفی نقش مایه های طرح صمدی

عناصر	ویژگی ها
ترنج	- در قالب یک مستطیل افقی با یک لوزی، دارای دو متن مجزا از هم است. - طراحی به صورت ۱/۴، ۹۰ درجه است. - وجود کنگره و موزاییک برای تزئین خطوط محیطی متن ها - عناصر تشکیل دهنده: نقوش گیاهی متصل و منفصل
سرترنج	- نوعی گل شاه عباسی کنگره دار با طراحی شکسته - عناصر تشکیل دهنده: نقوش گیاهی متصل

ویژگی‌ها	عناصر
- انتهای آن در ۱/۳ نصف طول متن و اتصال در قسمت عرض قالی - محور جداکننده زمینه از لچک به صورت خط اریبی تزیین یافته با موزاییک - طراحی به صورت کامل، ۹۰ درجه با نقوش گیاهی متصل و منفصل - اتصال قاب درون لچک به حاشیه	لچک
- طراحی متن به صورت ۱/۴ - دارای دو شاخه اصلی - عناصر تشکیل دهنده: نقوش گیاهی متصل و منفصل	زمینه
- به لحاظ ساختار و قالب‌بندی، دارای یک حاشیه بزرگ و دو حاشیه کوچک است. - به لحاظ تناسب، حاشیه کوچک‌تر از ۱/۳ نصف عرض قالی - نوع طرح‌ها، واگیره‌ای بدون گوشه‌سازی - دارای خط قرینه در ۱/۲ عرض قالی در حاشیه بزرگ و کوچک است.	حاشیه

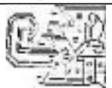
(منبع، نگارندگان)

نقوشی که در این طرح به کار برده شده، دارای تنوع بسیاری است. در این قسمت، نقوش اصلی و شاخص طرح به همراه آنالیز خطی آن‌ها انتخاب و معرفی شده‌اند.

جدول ۱۲. معرفی نقش‌مایه‌های طرح تاجری

نقش	آنالیز خطی	نام محلی	معادل فارسی
		آغیز گولی ^{۲۹}	گل دهنی
		بنجه گولی ^{۳۰}	گل خروس
		ایت ایاقی	پای سگ
		دستک	دسته گل

ادامه جدول ۱۲. معرفی نقش‌مایه‌های طرح تاجری

نقش	آنالیز خطی	نام محلی	معادل فارسی
		توپ	توپ
		قیوریم	فر
		دَوَه گول ^۳	گل بزرگ (شتری)
		چوچوک یاتان	لانه سگ
		قلبان	قلبان

(منبع، نگارندگان)

■ نتیجه‌گیری

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده در این پژوهش، می‌توان چنین نتیجه گرفت که طرح‌های روستایی موردنظر، به‌دلیل نزدیک‌بودن روستاها به یکدیگر، از یک طرح و الگوی مشابه پیروی می‌کنند. این طرح‌ها دارای ساختار لچک‌ترنج‌اند که این ساختار از گذشته در قالی‌های روستایی این شهرستان بوده و بافندگان امروزی نیز از آن پیروی می‌کنند؛ با وجود این، تفاوت‌هایی در فرم طراحی بخش‌های لچک، ترنج، سرترنج، حاشیه و به‌ویژه نقش‌مایه‌هایی که در فضاسازی این بخش‌ها به کار برده شده، به چشم می‌خورد که این تفاوت‌ها از دلایل متمایزکننده طرح‌ها از یکدیگر بوده و هر طرح را مختص همان روستا می‌کند. جدول ۱۳ عناصر ترنج، سرترنج، لچک و حاشیه شش طرح را به‌صورت تطبیقی نشان می‌دهد.

با توجه به عناصر نشان‌داده‌شده در جدول شماره ۱۳، می‌توان موارد زیر را استنتاج نمود:

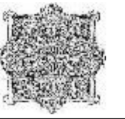
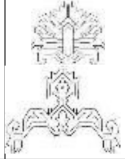
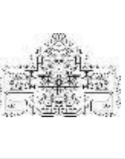
۱. به‌طورکلی، ترنج‌های این طرح‌ها دارای قالب مستطیل افقی و لوزی در اندازه بزرگ‌اند. ترنج دو طرح چشمه‌وزان و قورچی دارای تشابه چشمگیری بوده و در هر دو، خطوط پله‌مانند دیده می‌شود.
۲. دو نوع سرترنج در این طرح‌ها به کار رفته است: ۱. قاب اسلیمی؛ ۲. گل شاه‌عباسی. در برخی موارد هر دو سرترنج در کنار هم مورد استفاده قرار گرفته‌اند. درکل، باینکه سرترنج‌ها از دو نوع ساختار تبعیت می‌کنند، باز در قالب‌های متفاوت از هم طراحی شده‌اند.
۳. لچک‌ها در اندازه و فرم طراحی باهم متفاوت‌اند. در چهار طرح اوش‌دستک، چشمه‌وزان، قورچی و صمدی حالت پله‌مانند دیده می‌شود که در تعداد این پله‌ها متفاوت هستند و همچنین در هر چهار نمونه، قاب میانی به محور جداکننده لچک از زمینه متصل است که این قاب در دو طرح بالیقلی و تاجری، متصل به حاشیه می‌باشد. همه طرح‌ها، حالت لچک پیوسته داشته و تنها طرح صمدی، دارای لچک گردان است.

۴. زمینه‌ها در اندازه اجزا و میزان تراکم آن‌ها، تعداد شاخه‌های موجود و مهم‌تر از همه، نوع نقوش به-کاررفته متفاوت‌اند. طرح اوش‌دستک و صمدی از گل‌ها و برگ‌های درشتی ترکیب یافته‌اند. در هر دو طرح چشمه‌وزان و قورچی، گل‌ها و برگ‌هایی با زاویه ۴۵ درجه به‌طرف لچک دیده می‌شود. طرح بالیقلی، ترکیبی از انواع برگ‌ها می‌باشد و تاجری برخلاف طرح‌های قبلی، از نقوش ریزی کامل شده است.

۵. بالیق شاماما طرحی است که در اکثر قالی‌های روستایی حاضر دیده می‌شود؛ اما هرکدام از آن‌ها ویژگی خاص خود را دارند. در طرح اوش‌دستک، شاماما در قالب یک لوزی می‌باشد و بالیق در آن به شکل خیلی ساده استفاده شده است. شامامای دو طرح چشمه‌وزان و تاجری، شبیه به هم است؛ حال-آنکه در کنار آن، بالیق‌ها طراحی متفاوتی دارند. در طرح

صمدی، بالیق شاماما کاملاً متفاوت از بقیه است. در طرح قورچی، حاشیه طوره شاماما که اکثراً در قالی‌های روستای قورچی‌کندی دیده می‌شود، به کار برده شده است. حاشیه بالیقلی دارای طرح اژدر جهان می‌باشد که خاص روستای مزرعه حاج-عابدین است. ۶. نقش‌مایه‌های متنوعی در هر نمونه به کار رفته که در تعدادی از آن‌ها، هم به‌لحاظ ساختاری و هم به-لحاظ گویشی، باهم مشترک‌اند. گل‌ها و برگ‌های شاخص در هر طرح که باعث متمایز شدن طرح‌ها از هم شده، درصد بالای عوامل مؤثر در افتراق بین این شش طرح را در بر گرفته است. در نهایت، در رابطه با نقوش می‌توان این مطلب را خاطرنشان کرد که فقط در طرح صمدی از نقوش جانوری استفاده شده است و بقیه طرح‌ها کامل‌شده از نقوش گیاهی می‌باشند.

جدول ۱۳. بررسی تطبیقی عناصر شش طرح موردبررسی

طرح اوش‌دستک	طرح چشمه‌وزان	طرح قورچی	طرح بالیقلی	طرح صمدی	طرح تاجری

■ پی‌نوشت‌ها

۱. Uch Dastak

۲. Balighli

۳. واحد اندازه‌گیری در گذشته بر اساس آرشین بوده است که امروزه نیز در بعضی موارد این اصطلاح استفاده می‌شود. به ذرع در آذربایجان، آرشین گفته می‌شود. هر آرشین در تبریز معادل ۱۱۲ سانتی‌متر است؛ ولی در مواردی به هنگام خرید و فروش قالی، بسته به اینکه بازرگان خریدار باشد یا فروشنده، اندازه آرشین بین ۱۰۸ تا ۱۱۴ در نوسان خواهد بود. هر آرشین دارای شانزده پونزه می‌باشد و نصف هر پونزه برابر است با هفت درم که کوچک‌ترین واحد آرشین می‌باشد. آرشین علاوه بر اینکه واحد اندازه‌گیری طول است، در بسیاری موارد به‌عنوان واحد اندازه‌گیری سطح نیز به کار می‌رود؛ ولی در این مواقع، از لفظ مربع استفاده نمی‌شود و یک آرشین، مربعی است که طول و عرض آن یک آرشین باشد؛ بنابراین، یک آرشین تقریباً برابر ۱/۲۵ متر مربع است.

۴. Dagħ Dagħan Ghuli

۵. Dort Ghul

۶. Bouk Ghul

۷. Iki Uzli Baligh

۸. Buruni Ayri Ghul

۹. Gobak Ghuli

■ فهرست منابع

- ادواردز، سیسیل (۱۳۳۸)، *قالی ایران*، ترجمه مهین‌دخت صبا، انتشارات فرهنگ‌سرا، تهران.
- اشنبرنر، اریک (۱۳۷۴)، *قالی‌ها و قالیچه‌های شهری و روستایی ایران*، ترجمه مهشید تولایی و محمدرضا نصیری، انتشارات یساولی، تهران.
- بصام، سید جلال‌الدین و فرجو، محمدحسین و ذریه زهرا، سید امیراحمد (۱۳۸۵)، *رؤیای بهشت*، هنر قالی‌بافی ایران، ج دوم، انتشارات سازمان اتکا، تهران.

- ۱۰. Ghoyon Ghoz
- ۱۱. Ghedirgali Ghul
- ۱۲. Gholbaghi
- ۱۳. Chuchuk Yatan
- ۱۴. Azman
- ۱۵. Toyukh Ayaghi
- ۱۶. Ghevrin
- ۱۷. Ghanat Ghuli
- ۱۸. Yumurta Ghuli
- ۱۹. Kapanak
- ۲۰. Iki Tarafli Baligh
- ۲۱. Gheynakh
- ۲۲. Chatirli Shamama
- ۲۳. Daycha
- ۲۴. Shakha Bovri
- ۲۵. Nimchanin Ghobaki
- ۲۶. Balighcha
- ۲۷. Ghechi
- ۲۸. Besh Besh
- ۲۹. Aghiz Ghuli
- ۳۰. Becha Ghuli
- ۳۱. Dava Ghuli

دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۷
بهار و تابستان ۱۳۹۴